

<https://doi.org/10.21301/eap.v20i3.6>

Marko Janković

*Odeljenje za arheologiju,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*
markojankovic@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3891-8277>

Jovana Petrović

*Odeljenje za arheologiju,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*
jovanapetrovic03@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0002-5579-9529>

Zlo i naopako? Fenomen neuobičajenih sahrana u kasnorimskom periodu

Apstrakt: Neuobičajene sahrane na nekropolama predstavljaju fenomen zabeležen na gotovo svim meridijanima i kroz sve periode prošlosti. Slučajevi kojima je posvećen ovaj tekst pripadaju periodu kasne antike, koji se često percipira kao turbulentan, prelomni trenutak na prelazu antike u srednji vek, period u kojem dolazi do značajnih društvenih, ekonomskih i religijskih promena. Rad predstavlja zabeležene slučajeve na prostoru kasnog Rimskog carstva, posmatrajući kontekste u kojima se oni javljaju i tumače, kao i pregled kriterijuma koji se koriste za obeležavanje sahrane kao neuobičajene, te različita lokalna tumačenja fenomena. Cilj rada bila je sistematizacija raspoloživih podataka kako bi oni poslužili za tumačenja neuobičajenih sahrana u kasnoj antici na teritoriji Srbije. Kako je ova tema retko obrađivana u srpskoj arheologiji, smatrali smo neophodnim jedan ovakav detaljan pregled.

Ključne reči: kasna antika, arheologija smrti, arheotanatologija, neuobičajene sahrane, devijantne sahrane

Uvod

U srpskoj arheologiji, neuobičajene sahrane su retko tretirane osim kada je reč o srednjovekovnim (Milosavljević 2021, 835–865; Pantić 2024, 901–918) i – još ređe – kasnoantičkim nekropolama (Petrović 2024), što bi nas moglo navesti na pogrešan zaključak da takve sahrane na teritoriji Srbije ne postoje. Situacija je verovatno daleko drugačija, jer se sahrane koje iz nekog razloga

odudaraju od normi javljaju u svim periodima, bez izuzetaka. Na rimskim nekropolama, deca se ponekad sahranjuju drugačije u odnosu na odrasle (Janković, Mihajlović i Bandović 2023, 284), dok u kasnoj antici imamo slučajeve gde su npr. osobe kremirane i smeštene u keramičke urne (Radičević i Dmitrović 2017, 225–238) ili sahranjene na stomak, licem nadole (Janković, Mihajlović i Bandović 2021, 232). Ovaj tekst se bavi pre svega pregledom dosadašnjih ideja koje se tiču slučajeva neuobičajenih sahrana iz kasnorimskog perioda.² Kako za sada ne postoje studije koje se bave ovim fenomenom na prostoru Srbije, smatrali smo važnim da prikazemo pregled arheoloških situacija i njihovih tumačenja sa prostora nekadašnjeg Rimskog carstva i pokušamo da predstavimo spektar mogućih rešenja za razloge zbog kojih su osobe sahranjivane drugačije u odnosu na ostale pripadnike zajednica u kojima su živeli. Kasna antika je period koji se često opisuje kao turbulentan – to je period koji su obeležili česti unutrašnji sukobi, teritorijalne podele carstva, ratovi u graničnim područjima, finansijska kriza i pojava i institucionalizacija hrišćanstva. Od sredine 3. veka, kad počinje tzv. kriza trećeg veka pa sve do pada Rima i zapadnog dela carstva, delovi države su u skoro neprestanom konfliktu. Izuzetak predstavljaju kratki periodi konsolidacije u vreme Dioklecijana i zatim tokom perioda vladavine Konstantina i njegovih sinova (Janković 2022, 972–973). U srpskoj i evropskoj arheologiji period se često posmatra kao dekadentan, odnosno kao vreme tokom kojeg propada nekada veličanstveno Rimsko carstvo (Elsner 2002, 362; Janković 2021, 166). Smatramo da ovaj period, u kojem dolazi do pojave nove državne religije (i ponekad progona stare), vojnih konflikata koji uključuju nove populacije (kako van granica carstva, tako i unutar njega), izmenjenih administrativnih uređenja i ekonomskih fluktuacija, predstavlja interesantan kontekst u kojem se mogu sagledati pojave poput neuobičajenih sahrana.

Istorijat istraživanja neuobičajenih sahrana

Verovatno ne postoji puno tema koje su prisutnije u istoriji arheologije od onih koje se tiču smrti – pogreba i pogrebnih praksi, kao i, naravno, njihovih značenja za zajednice iz kojih su pokojnici poticali. Kako su se tokom vremena menjale paradigme u arheologiji, tako su i istraživači menjali fokus i način na koji su ove teme tretirane i evaluirane. Najvećim delom, od svojih početaka pa do druge polovine 20. veka, sahrane su beležene deskriptivno, a pravilno-

² Debata o hronološkim granicama kasnorimskog perioda je preobimna za okvire ovog rada. Autori i istraživači ovog perioda predlažu različite hronologije (v. Janković 2021), ali smo se mi za potrebe ovog rada odlučili za period od sredine 3. veka do kraja 6. veka. Ovakav hronološki okvir smo odabrali pre svega zbog karaktera nekropola, odnosno njihovog pojedinačnog trajanja.

sti otkrivene u izgledu grobova, tretmanu tela i vrsti grobnih priloga korišćene su obilato za interpretiranje etničkih grupa i njihovih kretanja i uticaja na druge populacije. Grobovi su često tretirani kao ogledala društvenih odnosa i smatralo se da se pravilnosti uočene u odnosu prema mrtvima mogu preslikati direktno na živa društva. Situacija je donekle promenjena sa pojavom procesne arheologije, šezdesetih i ranih sedamdesetih godina 20. veka, kada su se istraživači fokusirali na pitanje kako su se varijacije u pogrebnim praksama uklapale unutar društvenih modela (Scott, Betsinger and Tsaliki 2020, 3). Luis Binford (Lewis Binford) je u svom članku iz 1972. godine (*Mortuary Practices: Their Study and Their Potential*) tvrdio da društvena uloga (eng. *social persona*) pojedinca tokom života utiče i na pogrebne procese, odnosno da se skup određenih društvenih uloga tokom života doživljavao kao relevantan u trenutku smrti. Zajednica je imala specifičnu vrstu obaveze prema pokojniku, a ona je uslovljena direktno polom, uzrastom, statusom i drugim ulogama koje je pojedinac mogao imati u toj zajednici. Ovakva vrsta odnosa dužnosti između živih i mrtvih je tako smatrana direktnom i istinitom refleksijom bioloških, društvenih i kulturnih karakteristika koje je ta osoba imala tokom života (Binford 1972, 225–226). Skoro istovremeno sa Binfordom, Artur Saks (Arthur Saxe) uvodi termin „devijantne društvene uloge“ (eng. *deviant social persona*), ispitujući kako određene okolnosti tokom života mogu uticati na to kako će osoba biti tretirana nakon smrti (Saxe 1970). Saks je tvrdio da devijantna društvena uloga neminovno vodi i ka drugačijoj pogrebnoj praksi, odnosno da će stepen različitosti takve sahrane biti u direktnoj vezi sa društvenom devijantnošću osobe tokom života (v. Scott, Betsinger and Tsaliki 2020, 4). U literaturi se ova teza pominje i kao Saks-Binfordova hipoteza (Brown 1995, 9–12), a često je kritikovana, između ostalog i zbog pojednostavljivanja veze između kompleksnosti društva i vidljivih elemenata sahrane (v. Hodder 1982, 199). Nekoliko radova iz 80-ih godina 20. veka, pisanih u sličnom, procesnom ključu, važna su kada govorimo o istorijatu istraživanja neuobičajenih sahrana. Džon O’Šej (John O’Shea) je uporedo ispitivao arheološke kontekste atipičnih sahrana sa etnografskim podacima, da bi došao do tvrdnje da situacije iz arheološki potvrđenih konteksta često ne mogu da se porede sa primerima poznatim iz etnografije i obrnuto, etnografski podaci o atipičnim sahranama nisu mogli biti potvrđeni arheološki. Ovakvo stanje stvari dovodi do toga da nikada nećemo biti u stanju da sagledamo sve atipične pogrebe i pogrebne prakse jedne zajednice (O’Shea 1984). Polazeći od iste pretpostavke, Talija Šej (Talia Shay) je utvrdila da ovakva kategorizacija grobnih konteksta (tipični/atipični) ne može biti nikako statična, već da se vremenom menja i nije ista u različitim zajednicama. Ovu varijabilnost atipičnih sahrana je Šej videla kao značajno oruđe za istraživanje normi i pravila društva jer je smatrala da upravo devijacije pomažu da se odrede normativne granice društva (Shay 1985, 222).

Za razliku od procesnih ideja, gde su neuobičajene sahrane od sekundarnog značaja u odnosu na velike društvene sisteme, fokus se u tzv. postprocesnoj arheologiji pomerio pre svega na istraživanje konteksta. Insistira se na ispitivanju individualnosti, dejstvenosti i uticaja koji ovakve vrste sahrana imaju na okolne pejzaže (Scott, Betsinger and Tsaliki 2020, 5). Posebno u poslednjih dvadeset godina, istraživanja neuobičajenih sahrana su dobila nov zamah pa je broj dokumentovanih slučajeva u svim periodima prošlosti znatno porastao, bar kada su u pitanju publikacije. Takođe se insistira na važnosti multidisciplinarnog pristupa koji uključuje analize bioloških, patoloških i društvenih faktora koji mogu doprineti razumevanju ovih sahrana. Prethodna istraživanja se preispituju, kritikuje se upotreba nejasne i teorijski neutemeljene terminologije, a insistira se na tome da se ovakvi slučajevi ne posmatraju izolovano već kao deo šire celine – pogrebnih praksi koje je jedno društvo praktikovalo u određenom vremenskom periodu. Nekoliko zbornika radova, publikovanih u poslednjih dvadeset godina, je od izuzetne važnosti za temu neuobičajenih sahrana, a rezultati pojedinih istraživanja umnogome su unapredili znanja koja smo o njima imali pre toga (v. Murphy 2008; Scott, Betsinger and Tsaliki 2020; Murphy and Le Roy 2023a).

„Devijantne sahrane“ u evropskoj arheologiji

Neuobičajene sahrane, odnosno slučajevi u kojima sahrana i pogrebni običaji odudaraju od normativnog načina sahranjivanja na nekoj nekropoli nisu tema koja je nepoznata. Naprotiv, istraživači su relativno često nailazili na grobove koji se „ne uklapaju u generalnu sliku“, odnosno razlikuju se po izgledu groba, tretmana tela pokojnika, mesta i uslova u kojima su pokojnici sahranjeni ili po izboru predmeta koji (ni)su polagani zajedno sa pokojnikom. S obzirom na to da je definicija „neuobičajenosti“ često prilično fluidna i široka, ne iznenađuje ni to da istraživači ovakve grobove dokumentuju kroz sve epohe, od praistorije do danas, i na različitim meridijanima. Pokušaji da se objašnjenje ovih pojava generalizuje, implicirajući da ovakve prakse predstavljaju društveni odgovor na iste ili slične društvene pojave (anomalije?), brzo je napušteno zbog, pre svega, očiglednih metodoloških nedostataka (Aspöck 2008, 19). Većina istraživača koji se bave ovom temom sklonija je tome da objašnjenje za ove pojave traži u lokalnim kontekstima, unutar samih zajednica kojima su pokojnici pripadali.

U poslednjih dvadesetak godina u arheološkim interpretacijama upotrebljava se relativno nov termin „devijantna sahrana“. Iako je u velikom broju slučajeva termin korišćen da označi neku vrstu odudaranja od norme, devijantnost se često razume i interpretira kao generalno negativno (ili čak nenormalno) stanje (Murphy 2008, xiii). Drugi problem predstavlja okolnost da je tako negativno obojena „devijantnost sahrane“ često implicirala i devijantnost pokojnika ili po-

kojnice koji su na taj način sahranjeni. Tako su se razlozi njihovog tretmana u smrti objašnjavali „devijantnošću“ tokom života koja je tumačena poslom kojim se osoba bavila, poreklom i religijom, invaliditetom ili fizičkim deformitetom, koji su mogli biti neobični za mesto i vreme u kojem su pokojnici živeli. S druge strane, devijantna sahrana je objašnjavana i čudnim okolnostima smrti osobe poput samoubistva, pogubljenja, davljenja ili smrti na otvorenom. Takve smrti, smatrano je, mogle su rezultirati sahranama koje odudaraju od norme (Alterauge et al. 2020, 2; Moilanen 2020, 20). Za sve ove slučajeve zajedničko je to što se svaka od ovih mogućnosti posmatra kao negativna, čudna ili nesvakidašnja, a sahrane su tretirane kao vrsta „kazne“ odnosno društvenog odgovora na neuklapanje pojedinaca u ostatak zajednice, koji su time na neki način stigmatizovani i marginalizovani. Međutim, neki od istraživača ukazuju da to nije uvek slučaj, odnosno da se osobe koje su imale izuzetan društveni status, ili čak cele društvene grupe, mogle imati drugačiju sahranu, u ovom slučaju kao simbol povlašćenosti i privilegija (Scott, Betsinger and Tsaliki 2020, 5). Drugim rečima, nisu sve neuobičajene sahrane ujedno i devijantne. Tek u manjem broju slučajeva možemo govoriti o očiglednim primerima tretiranja tela u negativnom kontekstu i pod tim okolnostima nazivati ih „devijantnim“ (Murphy and Le Roy 2023b, 1).

U poslednjih desetak godina, daleko više pažnje se obraća na korišćenje terminologije kada je tema neuobičajenih sahrana u pitanju. Neki istraživači i dalje koriste termin „devijantan“, u smislu odudaranja od norme ali bez vrednosnih implikacija termina (Taylor 2008; Quercia and Cazzulo 2016; Collins Cook et al. 2020; Vandewal 2024), dok su se drugi istraživači odlučivali za termine koji su naizgled manje problematični, poput „atipične sahrane“ (Gardela 2017; Alterauge et al. 2020) ili „nenormativne sahrane“ (Haddow et al. 2020). U velikom broju slučajeva koriste se i termini „neobična“ ili „neuobičajena“ sahrana. Ipak, iako većina ovih termina nema negativnu konotaciju, oni su takođe kritikovani zbog drugačije vrste opterećenosti. Termini „atipične“ i „nenormativne“ sahrane bi podrazumevali nezgodnu dihotomiju tipično/atipično, odnosno normativno/nenormativno, što je okvir koji je pre svega savremen, odnosno potiče iz naših sopstvenih perspektiva koje se ne moraju nužno poklapati sa stavovima zajednica u prošlosti. Naime, norme zajednica u prošlosti nisu uvek jasne i vidljive, a ni prepoznate u arheološkom materijalu, što može dovesti do pogrešnih zaključaka. Upotreba ovakvih dihotomija neizbežno dovodi do ograničavanja interpretacija, zapostavljajući mogućnosti lokalnih varijacija koje se ne uklapaju. S druge strane, neki od tipova sahranjivanja koji se tradicionalno posmatraju kao atipični, mogu biti normativni, ali ređe praktikovani ili nedokumentovani (Aspöck 2015, 88; Moilanen 2020, 20). Termini „neobična“ ili „neuobičajena“ sahrana su najmanje vrednosno obojeni, ali je problem sa njihovim korišćenjem što su previše labavi i zavise direktno od stava istraživača koji se njima bavi. U arheologiji na prostoru nemačkog govornog područja najčešće se koristi izraz

Sonderbestatungen (nem. *Sonder* – vanredni i *bestatungen* – sahrana) koji se tretira kao neutralni(ji) u odnosu na termin „devijantna“ sahrana. Termin je prvobitno nastao u okviru polja paleodemografije, šezdesetih godina dvadesetog veka. Naime, Ilze Švidecki (Ilse Schwidetzky), fizička antropološkinja koja se bavila pitanjima praistorijskih populacija i njihovom reprezentativnošću kroz otkrivene sahrane, pokušala je da objasni postojanje „nevidljivih“ sahrana. Koristeći etnografske podatke, tvrdila je da praistorijske nekropole ne mogu verno reprezentovati žive populacije jer nam nedostaje izvestan broj sahrana do kojih ne dospevamo – te sahrane, tvrdila je ona, mogu biti i tipične za određene društvene grupe, pa nam tako nedostaju važni podaci (Veit 2013, 12). Termin, zamišljen da objasni „nevidljive“ sahrane, preuzimaju arheolozi deceniju kasnije kako bi objasnili pojave dijametralno suprotne po formi i ideji – „vrlo vidljive“ sahrane, koje se po nekom od kriterijuma razlikuju od ostalih grobova (Aspöck 2008, 20). S obzirom na to da se ovaj rad bavi različitim tumačenjima u evropskoj arheologiji, za ovu priliku ćemo koristiti termin „neuobičajena“ sahrana, jer smatramo da je dovoljno široko postavljen tako da može da obuhvati sve moguće varijacije koje se javljaju u tekstu.

Koliko neuobičajenog je dovoljno? Metodološko-teorijska perspektiva

U većini slučajeva, definicije neuobičajenih sahrana deluju prilično jednostavno – atipične ili nenormativne sahrane su one gde se pogrebne prakse razlikuju od onoga što se smatra tipičnim za određenu populaciju u datom vremenskom periodu (Tsaliki 2008; Scott, Betsinger and Tsaliki 2020, 3; Milella et al. 2015, 2; Alterauge et al. 2020, 2). Ipak, ključni problem sa ovakvom perspektivom je poznavanje normativa, odnosno onog što se smatra „tipičnim za određenu populaciju u datom vremenskom periodu“. Kao što smo videli u prethodnom odeljku, etnografski podaci ukazuju na mogućnost postojanja sahrana koje su nam (bar za sada) nevidljive, odnosno da postoje pojedinci ili čak čitave grupe ljudi koji se mogu sahranjivati na način drugačiji od onoga što trenutno smatramo tipičnim za određenu zajednicu u prošlosti. S tim u vezi, moramo biti oprezni pri određivanju „tipičnih“ oblika sahranjivanja. To nas dalje dovodi do drugog problema koji se odnosi na dihotomiju tipičan/atipičan (neuobičajen, devijantan, i sl). Glavni nedostatak ovakvog načina posmatranja stvari je prepoznavanje samo dve krajnje kategorije, dok je realnost često daleko komplikovanija (Alterauge et al. 2020, 2). Kao što neki autori primećuju, u svakom kulturnom kontekstu postoje različite norme u sahranama za različite grupe pokojnika (Aspöck 2008, 29; Aspöck 2015, 88; Scott, Betsinger and Tsaliki 2020, 3). Unutar ovih praksi postoje i manja pomeranja ili improvizacije unutar širih

tradicija koji su uslovljeni lokalnim geografskim ili vremenskim kontekstima a koji eventualno, vremenom, mogu dovesti do većih promena u pogrebnim praksama. Upravo ovaj spektar varijacija govori nam o tome da se njima moramo baviti van krutih tipoloških klasifikacija koje nas ograničavaju na biranje između pozitivne i negativne kategorije (Aspöck 2015, 88; Scott, Betsinger and Tsaliki 2020, 3), ali i da neuobičajene sahrane ne možemo posmatrati van konteksta vremena, mesta i zajednice koja ih je sahranjivala (Aspöck 2008, 29).

Kao neuobičajene sahrane se do sada tretiraju najraznovrsniji tipovi sahrana. Dok se najčešće radi o pojedinačnim slučajevima na nekropolama gde je propoznata, pre svega, manipulacija telom pokojnika (dekapitacija, sahrane sa naopako položenim telom, itd), povremeno se u ovu grupu sahrana smeštaju i čitave društvene grupe, poput dece, koja se ponekad sahranjuju drugačije u odnosu na ostatak populacije (v. Murphy and Le Roy 2023a). Razlog ovome su najpre različiti kriterijumi koji se primenjuju prilikom interpretacije pogreba i pogrebnih praksi. Iako smatramo da je traženje „pravilnosti“ za sve slučajeve neuobičajenih sahrana u svojoj suštini pogrešno, ipak je bilo moguće izdvojiti neke od osnovnih arheoloških zapisa koji se mogu interpretirati kao neuobičajene sahrane. Prvu grupu čine oni arheološki konteksti u kojima je prepoznato odudaranje (u odnosu na prethodno definisani normativ) koje se tiče izbora mesta i izgleda groba. Kao primer mogli bi da posluže grobovi pokojnika sahranjenih van nekropola na mestima kao što su peći ili bunari u okviru naselja. U ovu grupu nalaza mogu se smestiti slučajevi poput nalaza iz Britanije (Taylor 2008, 261–319), Grčke (Tsaliki 2020, 190–204), ali i Srbije. Na lokalitetu Petnička pećina je 1995. godine otkrivena sahrana (?) deteta u jednoj od sporednih dvorana pećina, gde su pored dislociranih kostiju otkriveni i predmeti poput lomljene keramike, životinjskih kostiju, metalnih predmeta (nož, ključevi, teg, fibula) i jedna koštana kockica (Arsić i Mrđić 1999).³ Drugu veliku grupu čine oni slučajevi koji se tiču tretmana tela i sadržaja groba, odnosno slučajevi gde su tela ostavljena u čudnim pozicijama (npr. naopako ili vezanih udova), imaju tragove nasilja (npr. obezglavlivanja,

³ Dečije kosti pronađene su dislocirane, u sloju sa drugim predmetima. Kako se radi o pećinskom sistemu, nije do kraja jasno da li su kosti dislocirane kao rezultat namerne manipulacije telom ili se radi o rezultatu tafonomskih procesa. Interesantno je da je 2022. godine otkriven veći broj skeleta iz 4. veka u neposrednoj blizini ovog nalaza. Zahvaljujući slučaju i niskom vodostaju, u Petničkoj pećini je otkrivena nova odaja sa skeletnim ostacima koji su bili na dnu podzemnog jezera u trenutku otkrića. Detaljni rezultati nisu do sada publikovani. (<https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-arheologija-nalaziste-petnicka-pecina/32082306.html>). U svetlu ovih nalaza, kao i nekih sa područja susedne Hrvatske, postavlja se pitanje koliko su ovakvi primeri ogledalo stanja istraživanja, pa se dovodi u pitanje da li se radi o neuobičajenim sahranama ili lokalnim običajima.

pogubljenja, sa nedostajućim udovima itd) ili su sahranjeni sa predmetima koji mogu ukazivati na nesvakidašnje ritualne prakse (npr. ekseri ili kamenje u ustima). Veliki broj „devijantnih“ sahrana publikovanih do sada bi zapravo pripadao upravo ovoj grupi slučajeva. Na velikom broju lokaliteta, potvrđeni su slučajevi gde su pokojnici sahranjeni položeni na stomak, licem nadole (eng. *prone burials*). Ove kriterijume svakako ispunjava i grob G3 sa istočne nekropole Remezijane (Janković, Mihajlović i Bandović 2021, 232–233). Poslednju grupu kriterijuma za „neuobičajenost“ činili bi oni slučajevi u kojima su prepoznate ritualne prakse nakon same sahrane (npr. ritualne površine nad grobom), poput onih otkrivenih na istočnoj nekropoli Remezijane (grobovi G3 i G22 – Janković, Mihajlović i Bandović 2021, 224) i verovatno groba u Petničkoj pećini (Arsić i Mrđić 1999).

Naravno, ovi kriterijumi nisu fiksirani i oni su pre svega formirani na osnovu do sada poznatih slučajeva. U nekim slučajevima, u arheološkom kontekstu se mogu prepoznati sva tri kriterijuma, dok je u drugim situacija drugačija. Na rezultat mogu uticati i uslovi nalaza, stanje dokumentacije (ukoliko se radi o staroj evidenciji), iskustvo istraživača i dostupnost informacija o zajednici koja je sahranila pokojnika. Postoje primeri nekropola na kojima se u 3. i 4. veku, kada inhumacija predstavlja dominantan način sahranjivanja, javljaju kremacije. Međutim, njihov broj govori u prilog tome da se ti slučajevi ne mogu smatrati „odudaranjem“ već delom uobičajenog načina sahranjivanja u tim zajednicama. Na nekropoli u Čačku (Porta Crkve Uspenja Presvete Bogorodice u Beljini) je otkrivena ukupno 71 grobna celina, od kojih je čak 51 telo kremirano i sahranjeno u keramičkim urnama, dok svega 20 slučajeva pripada inhumaciji (Dmitrović i Radičević 2009, 12). Ipak, ukoliko želimo da se bavimo neuobičajenim sahranama, ispunjavanje kriterijuma kada je u pitanju arheološki zapis je samo deo problema.

*„There is more to death beyond physical evidence“ –
Arheološki zapis i arheotanatologija*

Naslov ovog poglavlja, citiran iz teksta koji se bavi „devijantnim“ sahranama (Scott, Betsinger and Tsaliki, 2020, 1), možda najbolje opisuje momenat u kojem se odmičemo od arheološkog zapisa i krećemo ka interpretaciji. Polazeći od stanovišta da se pogrebne prakse ne tiču samo mrtvih, već i živih (Parker Pearson 1999), neuobičajene sahrane se ne mogu posmatrati kao izolovani fenomeni, već kao deo pogrebnih praksi žive zajednice. Međutim, kako arheološki zapis predstavlja osnovno polazište, postavlja se pitanje da li je on dovoljno informativan i šta još od korisnih informacija možemo da dobijemo, osim položaja groba, tela unutar groba i prisustva grobnih priloga. Poslednjih dvadesetak

godina, kao poseban istraživački metod kojim se pokušava dati odgovor na ova pitanja, izdvojila se arheotematologija.

Metod je od osamdesetih godina poznat kao „*l'anthropologie du terrain*“ u francuskoj arheološkoj literaturi, odnosno „terenska antropologija“ i podrazumeva je kombinaciju arheoloških metoda sa onim koji su prevashodno poticali iz bioloških disciplina (Gligor 2014, 5). Kako se terminologija i značenje oba termina (terena i antropologije) razlikovala u anglo-američkoj literaturi u odnosu na francusku, Bruno Bulesten (Bruno Boulestin) i Anri Dude (Henry Duday) su 2006. godine skovali termin arheotematologija (Boulestin and Duday 2006; Gligor 2014, 5). Arheotematološka analiza podrazumeva bavljenje ljudskim uticajem tokom i nakon sahrane, ali i tafonomskim procesima koji su se odvijali u periodu između trenutka polaganja pokojnika u grob i njegovog otkrića (Moilanen 2020, 230). U većini slučajeva, analize arheoloških zapisa su razdvojene od analize osteološkog materijala. Ne samo da se njima najčešće bave različiti profesionalci, one se čak i publikuju zasebno, uz tek osnovna međusobna pozivanja. Na taj način, deo informacija važnih za interpretaciju pojedinačnih slučajeva, grupa grobova ili čak celih nekropola se neizostavno gubi. Dalje, analize tafonomskih procesa mogu pomoći u rekonstrukciji položaja tela u trenutku sahrane, kao i drugih detalja poput prisustva predmeta od organskih materijala, prisustva i dimenzija drvenog kovčega, eventualnog umotavanja tela u platno i sl. (Gligor 2014, 7; Moilanen 2020, 230). Poznavanje procesa raspadanja tela i eventualnog pomeranja unutar groba, može nam dati važne podatke o tome da li je telo u trenutku sahrane bilo namerno drugačije postavljeno (izdignuta glava, zgrčen položaj, telo na boku i sl) ili je zatečeni arheološki zapis zapravo rezultat prirodnih procesa. Takva distinkcija može umnogome pomoći prilikom intepretiranja sahrana kao neuobičajenih. Ovakav multidisciplinarni pristup istraživanju sahrana, gde se kombinuju arheološki metod sa osteološkim i biološkim analizama, doprinosi pre svega boljem razumevanju trenutka u kojem je telo sahranjeno, a time neposredno i odnosa koji je živa zajednica prema tom pokojniku ili pokojnici imala (Lattard and Schmitt 2023, 225). Da bi arheotematološka analiza bila efikasna, neophodno je dostupne podatke prikupiti prilikom samih terenskih istraživanja i kombinovati ih sa podacima dobijenim prilikom pažljivih analiza osteološkog materijala – biološke karakteristike pokojnika, utvrđivanje bolesti i patoloških stanja koja su čak mogla imati i vidljive posledice tokom života – samo su neki od dragocenih podataka prilikom istraživanja neuobičajenih sahrana. Ipak, treba imati u vidu da arheotematologija nije sama po sebi dovoljna. Ona najpre predstavlja precizan metod za prikupljanje podataka, koji se dalje mogu koristiti i porediti sa podacima dobijenim iz drugih sahrana, što vodi ka konačnoj interpretaciji pogrebnih praksi određene zajednice u prošlosti.

„Devijantnost“ ne poznaje granice: Pregled publikovanih neuobičajenih sahrana na prostoru Evrope

Neuobičajene sahrane, odnosno odstupanja od uobičajenih obrazaca u načinu pogreba na kasnorimskim nekropolama, ne predstavljaju izolovan geografski ili pak hronološki fenomen. Njihova prostorna i vremenska disperzija ukazuje na to da su takve prakse mogle da nastanu nezavisno jedna od druge, kao produkt lokalnih ili širih društvenih verovanja. Uzimajući u obzir geografski okvir i učestalost ovih sahrana u kasnorimskom kontekstu, Velika Britanija se izdvaja kao polazna tačka prikaza neuobičajenih sahrana, budući da su na ovom prostoru one daleko najbrojnije i najbolje dokumentovane. U neuobičajeni način sahranjivanja ubrajaju se i telesne mutilacije, koje nisu u velikoj meri zabeležene na širem području Rimskog carstva, a najveća koncentracija ovakvih sahrana konstatovana je upravo u Velikoj Britaniji.⁴ Uzimajući u obzir brojnost i složenost arheoloških nalaza sa ovog područja, ali i ograničenja obima, za potrebe ovog rada izdvojeni su primeri kako sa teritorije Velike Britanije, tako i šireg područja Evrope, koji najbolje ilustruju različite oblike neuobičajenih tretmana tela u funerarnom kasnorimskom kontekstu.

Znatan broj neuobičajenih sahrana, sa velikim brojem telesnih mutilacija konstatovan je u istočnom delu današnje Engleske, na lokalitetu Nobs Farm (Knobb's Farm). Nobs Farm predstavlja ruralno naselje koje je posedovalo rečnu luku i gde je konstatovano kontinuirano naseljavanje od kasnog gvozdenog doba sve do kraja 4. veka nove ere (Wiseman et al. 2021, 120). U okviru ovog naselja identifikovane su ukupno tri nekropole sa 52 sahranjene individue: 11 u „nekropoli 1“, 28 tela u 30 grobova u „nekropoli 2“ i 13 skeleta iz 12 grobova u „nekropoli 3“. Sve tri nekropole bile su smeštene uz granični rov naselja, preciznije uz njegov obod (Wiseman et al. 2021, 122–124). Na navedenim nekropolama posvedočeni su neuobičajeni tretmani tela pokojnika, uključujući i telesne mutilacije (Wiseman et al. 2021, 120). Na sve tri nekropole je otkriveno ukupno 17 slučajeva dekapitacija, pri čemu je u 10 slučajeva glava bila položena kod stopala (Wiseman et al. 2021, 138), u dva slučaja lobanja je bila položena između potkolenica, a u četiri između kolena, dok samo u jednom nije zabeleženo prisustvo kranijuma (Wiseman et al. 2021, 152, 165–168). Dekapitacija je vršena kod odraslih osoba – u osam slučajeva radi se o ženskim skeletnim ostacima, a u devet o muškim (Wiseman et al. 2021, 138). Takođe, od ukupnog broja primera odsecanja glava, u šest se radilo i o istovremenom polaganju tela preminulih na stomak (*prone* poziciju), dok je evidentirano i još 13 sahrana sa telima položenim na stomak bez odstranjivanja glava, a dve osobe su bile položene na bok (Wiseman et al. 2021, 124). Istraživači lokaliteta (Wiseman et al.)

⁴ Za opširnije v. Reynolds, Andrew. 2009. *Anglo-Saxon Deviant Burial Customs*.

su ponudili bazu podataka sa 49 istraženih kasnorimskih nekropola na području Kembridžšira (Cambridgeshire) i Piterboroa (Peterborough), od kojih su dekapitacije i sahrane na stomaku zabeležene samo u jednom grobu na svakom od istraženih lokaliteta, do najviše tri slučaja (Wiseman et al. 2021, 146), što Nobs Farm svakako čini jedinstvenim po učestalosti ovakvih sahrana.

Za razliku od lokaliteta Nobs Farm, Lankhils (Lankhills) nudi nešto drugačiju sliku. Na ovoj kasnorimskoj nekropoli u Vinčesteru (Winchester), koja je u upotrebi bila od početka 4. do 5. veka, dekapitacije se konstatuju znatno ređe. Naime, one se pojavljuju u svega pet slučajeva – u četiri slučaja se radi o odraslim osobama, a u jednom o dekapitaciji deteta (Booth et al. 2010, 454–455, 457–462). U sva četiri slučaja konstatovanih dekapitacija glave su bile položene na noge ili stopala, dok je u slučaju svih individua konstatovano prisustvo povreda i trauma nastalih oštrim predmetom (Booth et al. 2010, 480; Miles et al. 2007, 209). Na lokalitetu su otkrivene ukupno 22 sahrane sa zabeleženim polaganjem tela preminulih na stomak, sa prisustvom grobnih priloga i „ravnornom“ zastupljenošću ovog tretmana tela kod ženskih i muških individua (Booth et al. 2010, 476–478). Kao i u slučaju Nobs Farma, detektovano je šest individua koje su sahranjene na bok, gde je samo za jedan slučaj pouzdano utvrđeno (muška individua iz groba 1515) da je ovakav položaj tela posledica namerne manipulacije (Booth et al. 2010, 478).

Simultano prisustvo dekapitacija i polaganja tela na stomak unutar grobne rake nije karakteristično samo za ova dva lokaliteta. Naprotiv, slične prakse zabeležene su i na drugim lokalitetima, poput Litl Kipa (Little Keep) ili Paundberi Farma (Poundbury Farm), sa šireg područja Dorčestera (Dorchester). Na lokalitetu Litl Kip otkriveno je ukupno 29 grobnih celina, datovanih u kasnorimski period, od kojih 12 pripada individuama sahranjenim na stomak, a pet sahranama sa dekapitacijom (Egging Dinwiddy 2007, 11, 32). Od ukupnog broja sahranjenih individua na ovoj nekropoli, zabeležene su i tri grobne celine prekrivene većim kamenim oblucima. U dva slučaja radilo se o grobovima sa prisustvom dekapitacije, a u jednom slučaju o sahrani potrbuške. Ovakav tretman i „grobnu konstrukciju“ istraživači objašnjavaju kroz potencijalnu želju živih da „zadrže duše“ preminulih (Egging Dinwiddy 2007, 8).

Slični obrasci neuobičajenih sahrana uočeni su i u Bedfordu (Bedford). Na ovom lokalitetu dokumentovane su dekapitacije u čak 13 odsto od ukupnog broja ukopa (12 od 92) (Boylston et al. 2000, 241). U slučajevima mutilacija glava konstatovano je i prisustvo tragova povreda, te i polaganje glava između nogu ili na stopala, uz jedan izuzetak gde je lobanja bila pronađena *in situ* (Boylston et al. 2000, 244). Zabeležen je istovetan broj sahrana na stomak (12), pri čemu su u većini slučajeva noge pokojnika bile savijene u kolenu, na stranu ili ispružene, a u jednom slučaju radi se i o istovremenoj mutilaciji glave (Boylston et al. 2000, 247).

Prisustvo dekapitacija, sahrana na stomak (McWhirr et al. 1982, 76) i na bok (McWhirr et al. 1982, 81) konstatovano je i na lokalitetu Sajrensester (Cirencester) (McWhirr et al. 1982, 108–109; Conde 2011, 958–959), na lokalitetu Klajdon Pajk (Claydon Pike) su dokumentovane dve dekapitacije (Miles et al. 2007, 201), dok su na Paundberiju konstatovani tragovi *perimortem* povreda na mandibuli prouzrokovani oštrim predmetom – u pitanju je mutilacija glave deteta starosti oko deset godina (Egging Dinwiddy 2019, 7, 27).

Kada je reč o skeletnim ostacima koji potiču sa Nobs Farma, usled fizičko-hemijskih karakteristika tla tragovi trauma nisu „čitljivi“, osim u slučaju jedne individue, kod koje su konstatovane povrede na rebrima, takođe uz dekapitaciju (Wiseman et al. 2021, 147–148). Iako se može navesti mnoštvo objašnjenja praktikovanja dekapitacija, poput *damnatio memoriae* društveno izopštene osobe, posledice ratovanja, *post mortem* kazne kriminalaca (Wiseman et al. 2021, 152), istraživači koji su se bavili ovim problemom (Wiseman et al.) u svom tekstu razmatraju i kontekstualizuju zabeležene slučajeve sa ove nekropole. Analizom arheološkog i osteološkog materijala eliminišu neka od mogućih objašnjenja, poput onog o prinošenju ljudskih žrtava ili žrtvama rata. Prvo tumačenje odbacuju zbog postojanja legalne zabrane žrtvovanja ljudi na području Rimskog carstva, a drugo usled nedostatka tipičnih trauma zadobijenih ratovanjem, na skeletnim ostacima. Umesto toga, na osnovu dostupnih podataka, izdvajaju dva najverovatnija razloga praktikovanja ovakvih tretmana tela – ritualno odstranjivanje glava i zakonsko kažnjavanje. Međutim, na istom mestu kritički preispituju sopstvenu pretpostavku o ritualnom odstranjivanju glava, i to zbog činjenice da „devijantne“ individue ne pokazuju značajnu razliku u načinu sahrane u poređenju sa drugim osobama sa nekropole, posebno u pogledu sadržaja grobnih priloga i načina polaganja tela u jamu, bilo u drvenom kovčegu ili umotavanjem u tkaninu. U ovim slučajevima tela pokojnika nisu nikako marginalizovana (Wiseman et al. 2021, 152–155). Usled velikog broja ovakvih slučajeva širom Velike Britanije za vreme kasnorimskog perioda, ali i navedenih argumenata, bliži su pretpostavci da je zakonsko kažnjavanje znatno prigodnija interpretacija u odnosu na druge ponuđene (Wiseman et al. 2021, 158).

Sa druge strane, sahrane na stomak tj. potrbuške, predstavljaju znatno složeniji problem. Naime, njihovo spominjanje u pisanim izvorima nije posveđeno, međutim, one su dokumentovane širom carstva tokom kasnorimskog perioda (Wiseman et al. 2021, 158). Istraživači (Wiseman et al.) smatraju da su ovakve sahrane posledica svesne odluke o načinu pozicioniranja tela u grob, govoreći barem o slučajevima sa Nobs Farma (Wiseman et al. 2021, 158). Ovakva praksa javlja se istovremeno sa mutilacijama tela preminulih, te oni zaključuju da postoji korelacija između ova dva tretmana. Jedna od mogućih interpretacija uključuje i čin zakonskog kažnjavanja, poput egzekucije, oznaka kriminaliteta ili želje živih da spreče povratak preminulog u svet živih (Wiseman et al. 2021,

163). Dakle, interpretacija praktikovanja takozvanih *prone* sahrana i primera dekapitacije je u slučaju ovog lokaliteta istovetna. Slično tumačenje izneto je i u slučaju dekapitacija na nekropoli Lankhills. Međutim, primere odsecanja glave sa ovog lokaliteta istraživači povezuju sa religijskim obredima i keltskom tradicijom (Booth 2010, 481). Dečiju dekapitaciju na lokalitetu Paundberi Farm, pak, dovode u vezu sa narušenim zdravstvenim stanjem deteta, koje je bolovalo od hroničnih plućnih infekcija, što je verovatno doprinelo njegovom društvenom izopštavanju (Egging Dinwiddy 2019, 32). U konkretnom primeru prepoznata je intersekcija između zdravstvenog statusa individue i oblika njenog sahranjivanja (Egging Dinwiddy 2019, 28).

Učestalost dekapitacija u ruralnim oblastima Velike Britanije, u slučaju nekropole Litl Kip, interpretira se etničkim poreklom pokojnika, odnosno naseljavanjem migrantskih radnika koji sa sobom donose novu tradiciju (Egging Dinwiddy 2007, 43). Sa druge strane, moguće je pronaći i drugačija tumačenja. Neki istraživači (Boylston et al. 2000) navode da je moguće pojavu dekapitacija u kasnorimskom kontekstu objasniti na dva načina. Prvi se odnosi na čin nasilja, koji proizilazi iz ratovanja ili odmazde, dok drugo objašnjenje dovodi dekapitacije u vezu sa „neuobičajenim“ i iznenadnim smrtima. Prema ovim autorima, takođe je moguća i kombinacija oba načina (Boylston et al. 2000, 253).

Iako su primeri mutilacija glava daleko najbrojniji, posvedočeno je i odsecanje drugih delova tela, poput ekstremiteta ili jezika. Odsecanje donjih ekstremiteta, obe noge, otkriveno je kod dve osobe na lokalitetu A14, u grofoviji Kembridžšir, između Kembridža i Hantingdona (Huntingdon). Lobanje pokojnika su bile razbijene, a odsečeni ekstremiteti postavljeni su kod ramena. Pretpostavka istraživača je da su noge odstranjene dok je meko tkivo i dalje bilo prisutno (Ryder 2018; Starr 2018). Nortamptonšir (Northamptonshire), sa druge strane, predstavlja lokalitet na kome je evidentirana vrlo retka mutilacija jezika. Na ovom lokalitetu pronađen je skelet muškarca čije je telo bilo položeno na dnu rake na stomak, sa pljosnatim kamenom u ustima. Na osnovu osteoloških tragova, istraživači nekropole su ustanovili da je ovoj individui jezik bio odsečen, a umesto njega položen kamen (Alberge 2017). Istraživači navode da je posledica ovog položaja individue unutar groba, ali i mutilacije tela odraz „obuzdavanja“ duha preminulog, tj. onemogućavanje da se osoba vrati među žive. Smatraju da ovi parametri mogu biti u korelaciji sa ponašanjem koje je zajednica kojoj je pripadala ova individua percipirala osobu kao opasnu ili njeno ponašanje kao štetno (Alberge 2017).

Sličan primer, bar u kontekstu polaganja predmeta u usta, zabeležen je i na lokalitetima Litl Kip i Si Mills (Sea Mills) u oblasti Ejvon u Velikoj Britaniji. Individua iz groba 1009 sa nekropole u Litl Kipu pronađena je sa amuletom u obliku savijenog klina ispod brade i tri novčića, dok su na lokalitetu Si Mills zabeležena dva slična primera. Na ovom lokalitetu pronađene su dve sahrane kod

kjih je zabeleženo odsecanje lobanja, i kod obe individue pronađeni su gvozdeni klinovi u ustima. Istraživači ovu praksu tumače kroz apotropejsku funkciju klinova, odnosno smatraju da su oni posedovali zaštitničku ulogu usmerenu prema živima. Drugim rečima, klinovi su imali funkciju da zaštite žive od duhova preminulih, te i da spreče njihovo vraćanje među žive pripadnike zajednice (Egging Dinwiddy 2007, 46).

Alison Tejlor (Taylor 2008), pak, ide korak dalje te pruža sintezu mogućih uzroka drugačijeg tretmana tela od perioda gvozdenog doba do rimskog, na području Velike Britanije. Ritualna žrtvovanja ljudi, kao interpretaciju ovog fenomena, odbacuje usled uspostavljanja zabrane za vreme vladavine Avgusta (Taylor 2008, 150–151). Sa druge strane, pominjanje kažnjavanja nakon smrti mutilacijom, tj. *poena post mortem*, pronalazi i u pisanim izvorima, ali uviđa da je takvo kažnjavanje praktikovano prilikom kažnjavanja careva Elagabala, Maksimijana i Galijena. Ovaj dehumanizujući čin bio je u upotrebi prilikom kažnjavanja kriminalaca (Taylor 2008, 152–155). Dekapitiranje se, kako zapaža i Alison Tejlor, javlja zajedno sa grobnim prilozima, dok se sahrane na stomaku ili u drugim, netipičnim položajima tela javljaju bez njih i često su pozicionirane na rubnim delovima nekropole (Taylor 2008, 161). Ovakve sahrane dovode se u vezu sa egzekucijama, dok se u srednjovekovnom kontekstu Velike Britanije povezuju sa nekrštenim osobama ili prisustvom telesnih anomalija (Taylor 2008, 163–165).

Devijantne sahrane iz kasnorimskog konteksta znatno su ređe u kontinentalnom delu Evrope (u odnosu na Veliku Britaniju), barem kada je reč o publikovanim i jasno identifikovanim primerima odstupanja od „normativne“ pogrebne prakse. Milela i saradnici sprovedli su opsežnu studiju neuobičajenih sahrana sa fokusom na teritoriju zapadne Evrope, koja uključuje teritoriju Velike Britanije, Španiju, Francusku, Italiju i Nemačku (Milella et al. 2015, 5). Njihova analiza obuhvatila je primere sa nekropola datovanih od 1. do 5. veka, ali bez preciznijeg razgraničenja primera koji potiču iz ranorimskog i kasnorimskog konteksta, već su svi navedeni primeri obuhvaćeni u jednu kategoriju (Milella et al. 2015). Zaključno sa izlaskom ovog članka 2015. godine, ukupno je konstatovano 127 sahrana pokojnika okrenutih na stomak u Velikoj Britaniji, a 100 je zabeleženo na prostoru zapadne Evrope, uključujući i primere koji obuhvataju simultano praktikovanje postavljanja klinova i dislokaciju lobanje (Milella et al. 2015, 6).

U oblasti zapadne Evrope zabeležen je jedan od lokaliteta na kome su pronađene sahrane pokojnika okrenutih na stomak. Na nekropoli lokaliteta A Lansada (A Lanzada), smeštenog u severozapadnom delu Španije, pronađene su osobe iz rimskog perioda položene na stomak (López-Costas 2015, 59). Ovaj lokalitet je bio u upotrebi od 2. veka nove ere (rimski period) pa sve do 7. veka (postrimskog perioda), ali istraživači ne navode precizno datovanje za svaki od razmatranih grobova (López-Costas 2015, 59–62). Ovi primeri predstavljaju jedine

zabeležene slučajeve sahrana na stomak tokom rimskog perioda na području Galicije (López-Costas 2015, 64). Pored polaganja tela na stomak zabeleženo je i polaganje na stranu u šest slučajeva (tri na levu, tri na desnu) i dva u fetalnom položaju (López-Costas 2015, 59–61).

Aleksija Latar (Alexia Lattard) opsežnom studijom analizirala je tri nekropole lokaliteta *civitas Forum lulii* – Povadu 3 (Pauvadou 3), Sen-Lamber (Saint-Lambert) i Le Term (Les Thermes) – smeštene na području južne Galije. Analizom je obuhvatila širi teritorijalni kontekst (Lattard 2018, 22). Nekropole Povadu 3 i Sen-Lamber datovane su u period od 1. do 4. veka, dok je nekropola Le Term bila u upotrebi od 1. do 3. veka nove ere (Lattard 2018, 22). Na ovim lokalitetima dokumentovane su sahrane na stomaku: na lokalitetu Povadu 3 otkriveno je šest slučajeva od ukupnog broja sahranjenih individua koji iznosi 170; na lokalitetu Sen-Lamber zabeležena su tri slučaja od 250 grobnih celina, dok su na nekropoli Le Term, od ukupno 180 sahranjenih individua, tri bile položene na stomak (Lattard 2018, 22, 430). Ovi tipovi sahrana su, kako Latar ističe, češće zastupljeni u prva dva veka nove ere (Lattard 2018, 430).

Neuobičajene i atipične manipulacije tela u kontekstu kasne antike, bar za sada, publikovane su i na prostoru današnje Belgije, u gradu Tongeren. Na lokalitetu Vermulenstrat (Vermeulenstraat) pronađena su četiri groba koja su odstupila od uobičajene prakse (Van de Vijver and De Winter 2017; Vandewal 2024, 413). Prvi ukop (V1399) pripadao je sredovečnom muškarcu, sahranjenom u rovu, licem nadole. Na osnovu prisustva novčića Konstancija II iz 337–341. i C14 datovanja, grob je datovan u 5. vek i prvu polovinu 6. veka. Druga osoba (V1398) je takođe pronađena u rovu, međutim, u njenom slučaju ne navodi se položaj tela, izuzev prisustva perimortalne povrede načinjene projektilom ili ubodne rane, koja je i probila kosti lobanje. Pored ovih primera pronađeni su još, kako se navodi, ostaci devet osoba. Pretpostavka je da se radi o sekundarnoj sahrani (Vandewal 2024, 413), a navedeni nalazi ne predstavljaju izolovane slučajeve na teritoriji ovog grada. Tokom 2014. godine arheološkim iskopavanjima, sprovedenim na području južnog dela grada, pronađena je individua sa vezanim rukama i bez prisustva lobanje. Ovu sahranu istraživači datuju u period između 250–408. godine (Vandewal 2024, 414).

Radikalan primer mutilacije tela nakon smrti zabeležen je na lokalitetu Merenda na Atici, u Grčkoj, takođe kasnorimskoj grobnoj celini. Dezartikulisani humani ostaci pronađeni su u krečani, koja nije bila u upotrebi za vreme sahrane (Tsaliki 2008, 34). Osteološkom analizom utvrđeno je prisustvo dve individue u ovoj grobnoj celini. Parcijalno sačuvani skelet pripadao je muškoj individui, a potpuni skelet odrasloj ženskoj osobi (Tsaliki 2008, 35). Karlica ženske osobe nalazila se naspram njene lobanje, dok su torzo i donji delovi skeletne muskulature pronađeni paralelno jedni s drugima. Donji pršljenovi, koji bi mogli da ukažu da li se radi o postdepozicionim procesima ili o namernom presecanju

tela u trenutku smrti/sahrane, nisu otkriveni u anatomskom položaju. Jedno od ponuđenih tumačenja ovog slučaja obuhvata kaznu za moguću preljubu, što Anastasija Caliki (Anastasia Tsaliki) navodi da je u skladu s moralnim načelima i rimskim pravnim sistemom (Tsaliki 2008, 36).

Zanimljiv primer predstavlja i 28 skeleta otkrivenih na lokalitetu Ibida u današnjoj Rumuniji – na prostoru izvan gradskih bedema otkriven je objekat u kojem su u jednom trenutku pohranjeni ostaci najmanje 28 individua. Pažljivom analizom, ustanovljeno je da su pokojnici verovatno umrli nasilnom smrću, da su prvo bili izloženi spoljnim uticajima a onda na kraju smešteni u objekat (M141), zajedno sa životinjskim ostacima i drugim predmetima poput ulomaka keramike. Čitav objekat je datovan u 4-5. vek naše ere. Istraživači su protumačili ovaj slučaj kao rezultat političkog nasilja, gde je jedna grupa ljudi ne samo pogubljena već i dehumanizovana nakon smrti (Soficaru et al. 2019, 207).

Slučaj sa verovatno najvećim brojem individua na jednom mestu u regiji, zabeležen je 2011. godine na jugoistočnoj nekropoli Skupa u današnjoj Severnoj Makedoniji. Na južnoj periferiji nekropole otkriven je polukružni rov u kojem su otkriveni ostaci oko 200 osoba. U 190 slučajeva, gde je bilo moguće odrediti pol, utvrđeno je da se radi o muškarcima. Skeleti su nađeni u različitim pozicijama, koje upućuju na to da su ostaci pre „bačeni“ nego sahranjeni. U velikom broju slučajeva, ruke i noge pokojnika su najverovatnije bile vezane, a u izvesnom broju slučajeva je potvrđena i dekapitacija. Istraživači nekropole i ove masovne grobnice smatraju da se radi o vojnicima koji su stradali u nekom od brojnih sukoba krajem 3. veka naše ere, odnosno u vreme krize trećeg veka (Jovanova et al. 2017, 20).

Iako primeri mutilacija u kasnorimskom kontekstu nisu zabeleženi na području Balkana, to nije slučaj sa neuobičajenim položajima tela koji su detektovani. U Hrvatskoj, na prostoru Baranje, na lokalitetu Zmajevac, registrovano je sedam sahrana u zgrčenom položaju koje su datovane u kasnorimski period. Slavica Filipović navodi da se ovakve sahrane analagno pojavljuju na prostoru Bačke, te ih je moguće dovesti u vezu sa etničkim identitetom Sarmata, kod kojih je ovakav položaj tela u grobnom kontekstu učestao. Međutim, navodi se da u slučaju lokaliteta Zmajevac, usled nedostatka osteoloških analiza, ne može da se zaključi da se radi o osobama koje su migrirale iz Bačke na prostor Baranje, pa se predlažu dodatne bioarheološke analize (Filipović 2010, 20). U Hrvatskoj nisu zabeleženi samo neobični položaji tela pokojnika, već i neuobičajena mesta za formiranje nekropola. Na prostoru antičke Murse, otkriveno je više skeleta, od kojih je jedan otkriven u unutrašnjosti bunara (Filipović 2011, 40) tokom istraživanja 2011, da bi narednih godina bio otkriven još jedan bunar sa ostacima 28 individua (Filipović 2016, 71; Novak, Carić and Osterholtz 2025, 184). Na ostacima pokojnika potvrđeni su tragovi oružja, odnosno rana nastalih prilikom borbe ili egzekucije. Autori istraživanja su skloni ideji da se radi o

vojnici, stradali verovatno nakon bitke kod Murse 260. godine n.e, a da su uskraćivanjem sahrane pobednici zapravo želeli da dodatno ponize pobeđene (Novak, Carić and Osterholtz 2025, 208).

Nedaleko od sela Siča, na prostoru Korduna, na lokalitetu Bubijeva jama, datovanom u 3. vek, zabeležen je jedan takav primer (Perkić 2021, 99–100). Pronađeno je trideset pet individua – devetoro dece, deset žena i šesnaest muškaraca, bez konstatovanih trauma ili paleopatoloških promena na skeletnoj muskulaturi (Perkić 2021, 104). Osobe su bile sahranjene sa grobnim prilozima (Perkić 2021, 104–106). U pećini nije zabeležena fluktuacija podzemnih voda koje bi poremetile sediment, stoga je zaključeno da se radi o zatvorenoj celini (Perkić 2021, 101–103). Između ostalog, teren je nepristupačan i opasan, ulaz u jamu je sužen, a dno se nalazi na dubini od desetak metara. Jama sadrži uske kanale, strme deonice i prirodno formirane depresije. Sama priroda terena, zajedno sa načinom polaganja tela, navodi istraživače na zaključak da je izgled grobnih celina i položaja tela preminulih bio namerno promišljen (Perkić 2021, 103). Za uzročnika ove pogrebne devijacije istraživači su se opredelili za Kiprijanovu kugu, odnosno epidemiju infektivne bolesti za vreme 2. i 3. veka. Širenju bolesti doprinelo je kretanje vojske i trgovaca (Perkić 2021, 107). Iako etiologija Kiprijanove kuge ostaje nepoznata, uzročnici mogu biti hemoragijska groznica, male boginje (*variola vera*) (Harper 205, 473–476) ili, pak, hemoragijski oblik malih boginja (*variola vera major*). Slična objašnjenja nude se i za druge jame i pećine, koje su korišćene kao nekropole za vreme ovog perioda poput pećine Đutno, Markove pećine u Mateškom Selu, Jopićeve pećine kod Krnjaka (Perkić 2003, 40–41), pećine Lipa u Protulipi i Bubijeve jame (Perkić 2015, 45; 2011, 352; 2021, 99). Ipak, veliki broj lokaliteta na području Hrvatske gde su podsvedočene sahrane u pećinama, može govoriti u prilog tome da se ne radi o neobičajenim (devijantnim) sahranama, već da se radi o lokalnim karakteristikama sahranjivanja u jednoj regiji.

Poput šireg područja Evrope, na prostoru Balkana, konkretnije Srbije i centralnobalkanskih rimskih provincija, pregledom literature moguće je ustanoviti postojanje šest lokaliteta na kojima su atipične sahrane u kasnorimskom kontekstu do sada sigurno posvedočene. Najveći broj neobičajenih sahrana, na jednoj nekropoli, konstatovan je na području jugozapadne Srbije, na lokalitetu Porta Crkve Uspenja Presvete Bogorodice u Beljini, na području grada Čačka (Dmitrović i Radičević 2009, 6). Nekropola je biritualnog karaktera, što se čini neobičajenim uzimajući u obzir rasprostranjenost inhumacije tokom navedenog perioda na širem području carstva (Dmitrović i Radičević 2009, 12). Otkrivena su četiri groba koja su po svom izgledu odstupala od ostalih. U tri slučaja (grobovi 45, 46, 47) individue su posedovale isti kameni prekrivač postavljen iznad tela, poput barijere, i sahranjene su u neposrednoj blizini, jedna do druge (Dmitrović i Radičević 2009, 15). Osobe iz grobova 45 i 46 su ženskog pola, sahranjene

su na boku, a prema izgledu tela deluju kao da su bačene u grobnu raku. Takvu interpretaciju nude istraživači nekropole (Dmitrović i Radičević 2009, 15–16). U grobu 47 sahranjena je muška individua koja je bila položena na leđa, u opruženom položaju (Petrović 2024, 46). Sahrana na stomaku konstatovana je samo u jednom slučaju i u pitanju je grob 3, koji je pripadao ženskoj individui (Petrović 2024, 45). Grobni prilozi nisu zabeleženi u navedenim grobnim celinama (Petrović 2024, 45–46). Uzroci ovakvih tretmana tela na nekropoli u Beljini su mogli biti mnogobrojni. Prilikom analiza dostupnih podataka utvrđena je intersekcija između pola individua i načina sahranjivanja, tj. pozicije tela. U slučaju pokojnice iz groba 3, navodi se da se može tretirati kao sahrana marginalizovane osobe nižeg materijalnog statusa. Ovi zaključci izvedeni su na osnovu položaja tela, položaja groba na nekropoli, ali i prisustva izraženih markera okupacionog stresa i paleopatoloških promena, koje se mogu dovesti u vezu sa težim životnim uslovima i teškim radom (Jovanović 2011, 39–40). Tretman tela osoba sahranjenih u grobovima 45 i 46, te i njihov položaj tela na boku, može se dovesti u vezu sa akutnom infekcijom. Drugim rečima, ove osobe su možda preminule usled posledica neke od epidemija, učestalih tokom perioda kasne antike, te su njihova tela bačena a grobovi zapečaćeni. Predložene su dalje bioarheološke analize (Petrović 2024, 59–60), poput slučajeva na lokalitetu Zmajevac u Hrvatskoj (Filipović 2010, 20).

Grobne celine koje nalikuju neuobičajenim sahranama otkrivenim u Beljini, u pogledu položaja tela ili tretmana, na prostoru Srbije ustanovljene su na još dva lokaliteta. Naime, sličan primer polaganja tela na bok zabeležen je i na kasnorimskoj nekropoli u Beški (grob 63). Osoba je bila sahranjena na rubnom delu nekropole, bez konstatovanih grobnih priloga (Marijanski-Manojlović 1987, 55, 134). U slučaju groba 64 sa iste nekropole, individua je bila položena na leđa, sa blago savijenim nogama, sa kamenim brusom položenim pored leve noge (Marijanski-Manojlović 1987, 55). Sa druge strane, drugi publikovani primer grobne celine sa osobom položenom na stomak posvedočen je na istočnoj nekropoli Remezijane. U grobu 3 je pronađena ženska individua položena na stomak sa licem okrenutim ka zemlji, a u ustima je pronađen kamen. Za razliku od primera koji potiču sa lokaliteta u Beljini i Beški, u ovom slučaju konstatovan je grobni inventar – par srebrnih naušnica (Janković et al. 2021, 173, 232), a u ispuni groba, odnosno u sloju neposredno nad telom, pronađen je pepeo, izgoreli fragmenti keramike i metalnih predmeta, kao i životinjske kosti (Janković et al. 2021, 232–233).

Pored navedenih primera, moguće je navesti i potencijalno neuobičajene sahrane. Na nekropoli Viminacijuma, na lokalitetu Više globalja pronađen je pokojnik u grobu 545, položen na leđa sa rukama prekrštenim na karlici i nogama ukrštenim u predelu skočnih zglobova, sa prisustvom grobnih priloga. Ovaj slučaj je interpretiran kao slučaj mogućeg vezivanja (Korać i Golubović

2009, 435–436). Na istoj nekropoli posvedočen je analogni primer u grobu 56. Pokojnik (ili pokojnica) se nalazio na leđima, sa rukama savijenim u laktovima i šakama ispod stomaka (Zotović i Jordović 1990, 59). Na području Viminacijuma ovo nije izolovan slučaj. Dve individue otkrivene su na Istočnoj nekropoli – Korabe. Radi se o grobovima 8 i 9. Osoba iz groba 8 bila je položena na levi bok, sa telom u poluzgrčenom položaju. Lobanja ove osobe bila je dislocirana, a konstatovano je i odsustvo grobnih priloga. Poput individue iz groba 8, pokojnik (ili pokojnica) iz groba 9 nalazio se okrenut na levi bok, sa raširenim nogama savijenim u kolenima (Redžić et al. 2022, 15, 163).

Drugih publikovanih slučajeva neuobičajenih sahrana, u vidu telesnih mutilacija, položaja pokojnika u okviru grobne rake na stomaku ili boku, na teritoriji Srbije tokom kasnorimskog perioda nema.

Diskusija

Kao što se može videti iz prethodnog pregleda zabeleženih i publikovanih slučajeva na prostoru Evrope, postoji relativno veliki broj njih kod kojih možemo govoriti o neuobičajenim sahranama – pokojnici bez glave ili drugih delova tela, okrenuti licem nadole, neuobičajenih orijentacija (u odnosu na ostatak nekropole), sa tragovima neuobičajenih pogrebnih praksi, deca u najranijem uzrastu i sl. Već na prvi pogled, jasno je da se kriterijumi za definisanje neuobičajenih sahrana razlikuju i dok se u nekim slučajevima kriterijum odnosi na manipulaciju telom, u drugim je u pitanju izgled groba, odnosno prisustvo tragova pogrebnih praksi, sve do posebnih društvenih grupa koje imaju drugačiji pogrebni ritual. Iako su kriterijumi naizgled neujednačeni, ukoliko se vratimo na prvi deo ovog teksta videćemo da svi oni zajedno ispunjavaju opšte uslove za pripadnost grupi neuobičajenih sahrana. Ipak, to ne znači da su razlozi za drugačiji tretman bili zajednički, odnosno isti. Pre svega, potrebno je da se još jednom vratimo na razliku između arheološke interpretacije i motiva zajednica u prošlosti da neke od svojih mrtvih sahranjuju na drugačiji način. U želji da kvantifikujemo arheološke nalaze i objasnimo motive ovakvih praksi, često zanemarujemo činjenicu da se radi o različitim ljudima, vremenu, tradicijama i lokalnim običajima. Ovakav pregled neuobičajenih sahrana sa prostora Evrope mogao bi navesti čitaoca na pomisao da se radi o jedinstvenoj praksi u rimskom svetu koja se na različite načine iskazuje u arheološkom materijalu, ali je to zapravo pogrešna, ili bar ozbiljno neutemeljena pretpostavka.

Za osobe koje su sahranjene na način koji odudara od onoga što prepoznajemo kao normativ na nekropoli možemo reći da su marginalizovane u smrti i takva izjava se može argumentovati upravo posebnim tretmanom mrtvih – drugačijim izgledom groba, izdvojenom pozicijom unutar nekropole, neuobičajenim

tretmanom tela pokojnika. Ipak, i dalje ne možemo biti sigurni da li se njihova posmrtna marginalizacija ogleda u odnosu koji je zajednica imala prema toj osobi tokom života (poseban status, negativan ili pozitivan) ili se radi o neobičnim uzrocima i okolnostima smrti.

Istraživači koji su se bavili pitanjem neuobičajenih sahrana u rimskom svetu ponudili su čitav spektar objašnjenja motiva za takvu praksu – od mogućnosti da se u nekim slučajevima radi o načinu na koji društva regulišu sahrane osoba čija je različitost bila vidljiva usled fizičkog deformiteta ili invaliditeta (Tsaliki 2008), osoba posebnog društvenog statusa – tzv. specijalnih ili opasnih mrtvih (Tsaliki 2008; Taylor 2008), do toga da se radi o posledicama straha i anksioznosti od smrti i mrtvih (Aspoeck 2008; Nilsson Stutz 2016, 22).

U tekstu Anastasije Caliki (2008, 40) između ostalog se govori i o objašnjenju da je neuobičajena sahrana mogla biti rezultat patoloških stanja koja prouzrokuju deformitete, patologija koje su mogle izazivati različita mentalna stanja i ponašanje, bolesti sa socijalnom stigmom (npr. lepra, male boginje, tuberkuloza i sl), kao i nasilne smrti. Naravno, ove osobe nisu sahranjene drugačije zato što su jednostavno bile fizički različite od ostalih, već zato što su se njihove bolesti često smatrale posledicama njihovog devijantnog ponašanja – nemoralnog života, veštičarenja, kletvi i sl. U ovakvim slučajevima, devijantnost sahrane je skoro uvek izjednačena sa navodnom devijantnošću same osobe. Neuobičajenom sahranom pokojnika, društvo je „kažnjavalo“ osobu koja se sahranjuje i istovremeno „čistilo“ zajednicu od neprihvatljivog društvenog ponašanja ili događaja. Međutim, posebne uslove sahrane nisu morale imati samo osobe koje su bile društveno devijantne u negativnom smislu. U literaturi koja se bavi neuobičajenim sahranama uvedena je i kategorija specijalnih mrtvih – kategorija koja se često odnosi na osobe sa tzv. „nezavršenim poslovima“, poput rano preminule dece (bez imena ili bez krštenja, u zavisnosti od konteksta) ili neoženjenih/neudatih mladića i devojaka. Kao i osobe za koje se strahovalo da se mogu vratiti i progoniti žive, i za njih je verovatno bila upriličena posebna, neuobičajena sahrana. Pogotovu za slučajeve koji su smatrani rizičnim, odnosno da postoji opasnost od povratka u svet živih, vezuju se slučajevi tzv. restriktivnih sahrana. U tim slučajevima, javljaju se situacije gde je pokojnik pritisnut kamenjem, ili je sahranjen neuobičajeno duboko ili je, pak, okrenut licem nadole. Na nekropolama Velike Britanije – koje su uzete kao primer u ovom radu usled dobre istraženosti i dokumentovanosti – broj sahrana potbuške ne prelazi tri procenta od ukupnog broja sahranjenih tokom rimskog perioda (Wiseman et al. 2021, 2). U okviru centralnobalkanskih rimskih provincija, na teritoriji Srbije, svega su dva ovakva primera otkrivena (Janković et al. 2021, 232–333; Dmitrović i Radičević 2009, 15; Petrović 2024, 45). Pored oskudne zastupljenosti, sahrane ovog tipa izdvajaju se i po svojoj poziciji unutar nekropole. Uglavnom se ovakve sahrane sreću u okviru perifernih zona ili uz same obode nekropola (Philpott

1991, 73; Taylor 2008, 169; Alfayé Villa 2009, 209), sa određenim izuzecima (pr. groba 3 sa Istočne nekropole, Remezijana – v. Janković et al. 2021, 218).

Izdvojena pozicija u okviru nekropole može se okarakterisati kao liminalna, tj. granična. Možemo da je posmatramo na sledeći način: pokojnici se unutar nekropole nalaze u „graničnoj zoni“, tj. oni ne pripadaju svetu živih jer su sahranjeni, ali ne pripadaju ni svetu mrtvih, jer su pozicionirani na periferiji nekropole. Prema tome, za ove grobne celine možemo reći da poseduju prostornu ambivalentnost, jer se nalaze na granici prihvatanja i isključenja. Ova prostorna separacija i marginalizacija grobnih celina pokreće niz pitanja o uzrocima ovakvog tretmana tela, ali i odabira perifernih zona za sahranjivanje. Stoga, na koji način možemo da tumačimo ovu prostornu separaciju i da li je ona potencijalno posledica straha i odgovor na anksioznost prouzrokovanu smrću?

Anastasija Caliki (Tsaliki 2008, 208) analizirala je devijantne i neuobičajene sahrane na teritoriji Grčke, datovane u različite istorijske periode, posmatrajući ih kroz prizmu nekrofobije, odnosno intenzivnog straha od smrti. Smrt može da izazove anksioznost, opsesivne misli ili strah (Tsaliki 2008, 208; Nilsson Stutz 2016, 22), koji se može „preslikati“ u pogrebnim praksama koje uključuju određene restrikcije (Tsaliki 2008, 23–24). Takve restrikcije mogu da se manifestuju kroz izolovanje ili separaciju mesta sahranjivanja, ili postavljanje fizičke barijere između živih i mrtvih, u vidu polaganja kamenih blokova ili kamenja na tela pokojnika, u usta pokojnika ili pokojnice, ili na samo grobno mesto (Alfayé Villa 2009, 191; Dmitrović i Radičević 2009, 15, 76). Ne postoji jedinstveno tumačenje ovih praksi, međutim, one se najčešće objašnjavaju nekrofobijom, odnosno željom da se spreči povratak mrtvih, postojanjem fizičke abnormalnosti pokojnika, mentalne bolesti, ili njihovom zaživotnom liminalnošću (grobari, prostitutke, robovi), koje su mogle da doprinesu marginalizaciji u smrti (Taylor 2008, 163; Alfayé Villa 2009, 209–210). Ipak, sahranjivanje ovih individua u okviru granica nekropole sugerise postojanje određene brige, pa čak uz odsustvo ili prisustvo grobnih priloga ili grobnog inventara. S druge strane, njihova prostorna izolovanost ili udaljenost u odnosu na druge grobove, može da ukaže da zajednica ove individue istovremeno i odbacuje i priznaje kao pripadnike zajednice. Ovo tumačenje je u skladu sa objašnjenjem liminalnosti koju pruža Viktor Turner (Victor Turner), gde se liminalni entiteti ili „persone“ nalaze izvan okvira društvene klasifikacije, postojeći „ni tamo, ni ovde“ (Turner 1969, 95).

Zaključak, ili čemu služe neuobičajene sahrane?

Kao što se često dešava sa interpretacijama života ljudi u prošlosti, publikovani slučajevi neuobičajenih sahrana ukazuju delom na stavove i perspektive istraživača koji se njima bave, pre nego što govore o motivima zajednica u

prošlosti. Slučajevi variraju od „očiglednih“, gde je odustajanje od normativa uočljivo u nizu parametara koji se prate tokom istraživanja sahrana, do onih gde su potrebne detaljne prostorne, bioarheološke i patološke analize. Sve veći broj istraživanja u poslednjih dvadeset godina govori i o tome koliko je ovaj fenomen aktuelan i važan savremenim istraživačima, koji ulažu ogromne napore u određivanju primera neuobičajenih sahrana na nekropolama kasne antike. Ipak, iako možemo diskutovati o različitim tipovima neuobičajenih sahrana, o kriterijumima za njihovo određivanje i slično, ne možemo potrti činjenicu da nisu sve osobe sahranjene na isti način, i da su takve odstupajuće prakse rezultat odnosa i dinamike žive zajednice i pokojnika. Ono što je zajedničko svim potencijalnim slučajevima je da su oni u najvećem broju otkriveni tokom istraživanja uobičajenih nekropola – nisu sahranjeni na posebnom mestu, nisu „bačeni“, niti su odstranjivani u odnosu na ostatak sahranjenih. Njihova liminalnost i marginalnost se može pratiti, ali skoro isključivo unutar nekropole, što nam govori o tome da su oni smatrani integralnim delom zajednice. Dalje, neuobičajene sahrane nisu rezultat stihijskih reakcija na nešto nesvakidašnje, već odgovor zajednice na život ili smrt pokojnika. Na kraju, ostaje nam da i dalje diskutujemo o motivima za ovakvu vrstu sahrana, a njihovo dalje rasvetljavanje neminovno će voditi pojašnjavanju odnosa pojedinaca i zajednice, kao i njihove životne, svakodnevne dinamike. Zato neuobičajene sahrane nisu važne zbog svoje nesvakidašnjosti ili senzacionalističkih naslova u dnevnoj štampi, već su izuzetno važne za razumevanje zajednica u prošlosti, načina na koji su se ponašali jedni prema drugima, kao i prema nekim društvenim pojavama.

Arheotanatološki pristup ovakvim sahranama se pokazao izuzetno korisnim, čak i kada su u pitanju davno završena arheološka iskopavanja i stara evidencija. Međutim, veliki broj istraživanja se i dalje odvija u tradicionalnom ključu, čiji je nedostatak u ovom slučaju pre svega taj što nije multidisciplinarnan. Naime, često se dešava da se arheološka i bioarheološka ispitivanja odvijaju potpuno zasebno i da se rezultati međusobno ne porede. Dalje, u većini slučajeva se vrši bazična bioarheološka obrada sa ograničenim rezultatima koji su nedovoljni za analize kada su u pitanju neuobičajene sahrane. Zato je insistiranje na sveobuhvatnom, multidisciplinarnom pristupu izuzetno važno ukoliko želimo da dobijemo što potpuniju sliku, a samim tim i mogućnost da bolje razumemo motive iza neuobičajenih sahrana.

Na kraju, koliko god bili kompleksni i zanimljivi, slučajevi neuobičajenih sahrana se ne mogu posmatrati izolovano jer su, kao što smo rekli, integralni deo zajednice. Samim tim, određivanje „norme“ ne sme biti apstraktno, već u odnosu na podatke kojima rapolažemo u tom trenutku. Istovremeno, moraju se uzeti u obzir i regionalne različitosti zajednica koje sahranjuju svoje mrtve, odnosno mora se imati na umu da pravila (kao i većina drugih) nisu univerzalna i da ono što važi za jednu nekropolu ne mora biti nužno tačno i za neku drugu.

Reference

- Alberge, Dalya. 2017. „Archaeologists discover man whose tongue was replaced by a stone“. *The Guardian* January 23rd 2017. <https://www.theguardian.com/science/2017/jan/23/archaeologists-discover-man-tongue-replaced-stone-roman-britain>
- Alfayé Villa, Silvia. 2009. „Sit tibi terra gravis: magical-religious practices against restless dead in the ancient world“. In *Formae mortis: el tránsito de la vida a la muerte en las sociedades antiguas*, edited by Francisco Marco Simón, Francisco Pina Polo, and José Remesal Rodríguez, 181–216. Barcelona: Publicacions i Edicions, Universitat de Barcelona.
- Alterauge, Amelie, Thomas Meier, Bettina Jungklaus, Marco Milella, and Sandra Lösch. 2020. „Between belief and fear – Reinterpreting prone burials during the Middle Ages and early modern period in German-speaking Europe“. *Plos One* 15 (8): e0238439. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0238439>
- Arsić, Radivoje i Nemanja Mrđić. 1999. „Petnička pećina – dvorana sa viggledima“. *Petničke sveske* 49: 343–378.
- Aspöck, Edeltraud. 2008. „What actually is a ‘deviant burial’? Comparing German-language and Anglophone Research on ‘Deviant burials’“. In *Deviant Burial in the Archaeological Record*, edited by Eileen Murphy, 77–120. Oxford: Oxbow books.
- Aspöck, Edeltraud. 2015. „Funerary and Post-Depositional Body Treatments at the Middle Anglo-Saxon Cemetery Winnall II: Norm, Variety – and Deviance?“. In *Death Embodied: Archaeological Approaches to the Treatment of the Corpse*, edited by Zoe Devlin and Ema-Jayne Graham, 205–256. Oxford: Oxbow Books.
- Binford, Lewis. 1972. „Mortuary Practices: Their Study and their Potential“. In *An Archaeological Perspective*, edited by Lewis Binford, 208–243. New York: Seminar Press.
- Booth, Paul, Andrew Simmonds, Angela Boyle, Sharon Clough, H. E. M. Cool, and Daniel Poore. 2010. *The Late Roman Cemetery at Lankhills, Winchester: Excavations 2000–2005*. Oxford: Oxford Archaeology.
- Boulestin, Bruno and Henry Duday. 2006. „Ethnology and Archaeology of Death: From the Illusion of References to the Use of Terminology“. *Archaeologia Polona* 44: 149–169.
- Boylston, Anthea, Christopher J. Knüsel, Charlotte A. Roberts, and Michael Dawson. 2000. „Investigation of a Romano-British Rural Ritual in Bedford, England“. *Journal of Archaeological Science* 27 (3): 241–254. <https://doi.org/10.1006/jasc.1999.0451>
- Brown, James. 1995. „On Mortuary Analysis – with special reference to Saxe-Binford Research Program“. In *Regional Approaches to Mortuary Analysis*, edited by Lane Anderson Beck, 3–26. New York: Plenum Press.
- Collins Cook, Della, Laura Gano, Kristin M. Hedman, Susan Spencer Helfrich, and Andrew R. Thompson. 2020. „A Young Man Twice Burned: A Deviant Burial from West-Central Illinois“. In *The Odd, the Unusual, the Strange. Bioarchaeological Explorations of Atypical Burials*, edited by Tracy K. Betsinger, Amy B. Scott, and Anastasia Tsaliki, 66–89. Gainesville, FL: University of Florida Press.
- Dmitrović, Katarina i Dejan Radičević. 2009. *Kasnoantička nekropola u Čačku, katalog izložbe*. Čačak: Narodni muzej Čačak.

- EGGING Dinwiddy, Kirsten. 2007. *A late Roman Cemetery at Little Keep, Dorchester, Dorset*. Salisbury: Wessex Archaeology. <https://doi.org/10.5284/1028793>
- EGGING Dinwiddy, Kirsten. 2019. *Further Prehistoric and Romano-British activity at Poundbury Farm, Dorchester, Dorset*. Salisbury: Wessex Archaeology.
- ELSNER, Jas. 2002. „The Birth of Late Antiquity: Riegl and Strzygowski in 1901“. *Art History* 25 (3): 358–379. <https://doi.org/10.1111/1467-8365.00326>
- FILIPOVIĆ, Slavica. 2010. *Kasnoantička nekropola u Zmajevcu*. Osijek: Muzej Slavonije.
- FILIPOVIĆ, Slavica. 2012. „Osijek – Vojarna – Sveučilišna knjižnica“. *Hrvatski arheološki godišnjak* 8/2011: 39–41.
- FILIPOVIĆ, Slavica. 2016. „Osijek – Vojarna – Pravni fakultet“. *Hrvatski arheološki godišnjak* 12/2015: 69–72.
- GARDELA, Leszek 2017. *Bad Death in the Early Middle Ages: Atypical Burials from Poland in a Comparative Perspective*. Rzeszów: Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- GLIGOR, Mihai. 2014. „The archaeology of death: Archaeotanatology. An Introduction“. *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica* 18/II: 5–9.
- HADDOW, Scott D., Joshua W. Sadvari, Christopher J. Knüsel, Sophie V. Moore, Selin E. Nugent, and Clark Spenser Larsen. 2020. „Out of range? Non-Normative Funerary Practices from the Neolithic to the Early Twentieth Century at Çatalhöyük, Turkey“. In *The Odd, the Unusual, the Strange. Bioarchaeological Explorations of Atypical Burials*, edited by Tracy K. Betsinger, Amy B. Scott, and Anastasia Tsiliki, 323–346. Gainesville, FL: University of Florida Press.
- HARPER, Kyle. 2015. „Pandemics and passages to late antiquity: rethinking the plague of c. 249–270 described by Cyprian“. *Journal of Roman Archaeology* 28: 223–260.
- HODDER, Ian. 1982. *Symbols in Action: Ethnoarchaeological Studies of Material Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- JANKOVIĆ, A. Marko. 2021. „Remesiana in the 4th century AD: Late Roman and/or Early Christian Site?“. In *Archaeology of Crisis*, edited by Staša Babić, 163–182, Belgrade: Faculty of Philosophy.
- JANKOVIĆ, Marko. 2022. „Socijalni i ekonomski status mrtvih: sahranjivanje u vreme ranog hrišćanstva“. *Etnoantropološki problemi* 17 (3): 969–984. <https://doi.org/10.21301/eap.v17i3.8>
- JANKOVIĆ, A. Marko, Vladimir D. Mihajlović i Aleksandar D. Bandović. 2021. „Preliminarni rezultati istraživanja istočne nekropole Remezijane 2018–2020“. *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 37: 217–251. <https://doi.org/10.18485/gsad.2021.37.10>
- JANKOVIĆ, Marko, Vladimir Mihajlović i Aleksandar Bandović. 2023. „Istočna nekropola Remezijane: Preliminarni rezultati istraživanja (2021–2022)“. *Zbornik Narodnog muzeja Srbije XXVI–1*: 279–309. https://doi.org/10.18485/znm_arh.2023.26.1.13
- JOVANOVA, Lenče i Fanica Veljanovska. 2017. *Edna slika za temnata strana na rimskata istorija. Skupi: grobnica so masovno pogrebuvanje*. Skopje: Muzej na grad Skopje.
- JOVANOVIĆ, Jelena. 2011. „Antropološka analiza inhumiranih ostataka iz kasnoantičke nekropole u Čačku“, Master rad, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- KORAĆ, Miomir i Snežana Golubović. 2009. *Viminacium: Više Grobalja 2*. Beograd: Arheološki institut.

- Lattard, Alexia and Aurore Schmitt. 2023. „Mors Immatura in the Civitas of Forum Iulii, Narbonnensis Gaul: An Archaeothanatological Approach“. In *Normative, Atypical or Deviant? Interpreting prehistoric and protohistoric Child Burial Practices*, edited by Eileen Murphy and Mélie Le Roy, 219–241. Summertown: Archaeopress Publishing Ltd.
- Lattard, Alexia. 2018. „Défunts, pratiques et espaces funéraires au cours du Haut-Empire dans la civitas de Forum Iulii“. Phd diss., Anthropologie biologique, Aix-Marseille Université.
- López-Costas, Olalla. 2015. „Taphonomy and Burial Context of the Roman/Post-Roman Funerary Areas (2nd to 6th Centuries AD) of A Lanzada, NW Spain“. *Estudos do Quaternário* 12: 55–67. <https://doi.org/10.30893/eq.v0i12.111>
- Marijanski-Manojlović, Mirjana. 1987. *Rimska nekropoloa kod Beške u Sremu*. Novi Sad: Vojvođanski muzej.
- Milella, Marco, Valentina Mariotti, Maria Giovanna Belcastro, and Christopher J. Knüsel. 2015. „Patterns of Irregular Burials in Western Europe (1st–5th Century A.D.)“. *PLoS ONE* 10 (6): 1–16. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0130616>
- Milosavljević, Monika. 2021. „Arheološka evidencija o neobično sahranjenim osobama u srednjem veku“. *Etnoantropološki problemi* 16 (3): 835–865. <https://doi.org/10.21301/eap.v16i3.9>
- Moilanen, Ulla. 2020. „Theoretical and Methodological Approaches to Non-Normative Burials in Finland in the Eleventh-Thirteenth Centuries AD“. In *The Odd, the Unusual, the Strange. Bioarchaeological Explorations of Atypical Burials*, edited by Tracy K. Betsinger, Amy B. Scott, and Anastasia Tsaliki, 225–245. Gainesville, FL: University of Florida Press.
- Murphy, Eileen. 2008. Introduction to *Deviant Burial in the Archaeological Record*, edited by Eileen Murphy, 19–34. Oxford: Oxbow Books.
- Murphy, Eileen and Mélie Le Roy, eds. 2023a. *Normative, Atypical or Deviant? Interpreting prehistoric and protohistoric Child Burial Practices*. Summertown: Archaeopress Publishing Ltd.
- Murphy, Eileen and Mélie Le Roy. 2023b. „Introduction: Normative, Atypical or Deviant? Interpreting prehistoric and protohistoric Child Burial Practices“. In *Normative, Atypical or Deviant? Interpreting prehistoric and protohistoric Child Burial Practices*, edited by Eileen Murphy and Mélie Le Roy, 1–9. Summertown: Archaeopress Publishing Ltd.
- Nilsson Stutz, Liv. 2016. „The Importance of “Getting It Right:” Tracing Anxiety in Mesolithic Burial Rituals“. In *The Archaeology of Anxiety*, edited by Jeffrey Fleisher and Neil Norman, 21–40. New York: Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4939-3231-3_2
- Novak, Mario, Mario Carić, and Anna J. Osterholtz. 2025. „Empire of violence: Bioarchaeological aspects of violence in the Roman world“. In *Roman bioarchaeology. Interdisciplinary perspectives on life and death in the Roman world*, edited by Elisabeth A. Bews and Kathryn E. Marklein, 172–201. Gainesville: University of Florida Press.
- O’Shea, John. 1984. *Mortuary Variability: An Archaeological Investigation*. New York: Academic Press.

- Parker Pearson, Mike. 1999. *Archaeology of Death and Burial*. Stroud: Sutton Publishing Ltd.
- Perkić, Domagoj. 2003. „Antičke nekropole u špiljama kao posebnost kordunskog područja“. *Subterranea Croatica* 1: 39–49.
- Perkić, Domagoj. 2015. „Špilja Đutno, prilog poznavanju antičkih nekropola u špiljama“. *Subterranea Croatica* 18: 45–50.
- Perkić, Domagoj. 2021. „Nekropola u Bubijevoj jami kao primjer devijacije u rimskodobnom pogrebnom ritualu“. U *Arheologija i speleologija – iz tame podzemlja do svjetla spoznaje*, uredili Paar Dalibor, Ivan Drnić i Ivor Janković, 99–108. Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu.
- Perkić, Domagoj, Krešimir Raguž i Boris Olujić. 2011. „Fratrovci, Špilja Đutno“. *Hrvatski arheološki godišnjak* 7: 350–352.
- Petrović, Jovana. 2024. „Marginalizovane osobe na kasnorimskim nekropolama – primer lokaliteta Porta crkve Uspenje Presvete Bogorodice u Beljini kod Čačka“. Master rad, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Philpott, A. Robert. 1991. *Burial Practices in Roman Britain: A Survey of Grave Treatment and Furnishing A.D. 43–410*. Oxford: Tempus Reparatum. <https://doi.org/10.30861/9780860547259>
- Quercia, Allesandro and Melania Cazzulo. 2016. „Fear of the Dead? ‘Deviant’ Burials in Roman Northern Italy“. In *TRAC 2015: Proceedings of the Twenty-Fifth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference, Leicester 2015*, edited by Mathew J. Mandich, Thomas J. Derrick, Giacomo Savani, Sergio Gonzalez Sanchez, and Eleonora Zampieri, 28–42. Oxford: Oxbow Books.
- Radičević, Dejan i Katarina Dmitrović. 2017. „Late Antiquity Urns from Čačak“. In *Ante Portam Auream. Studia in honorem professoris Aleksandar Jovanović*, edited by Miroslav B. Vujović, 225–238. Belgrade: University of Belgrade – Faculty of Philosophy.
- Redžić, Saša, Snežana Golubović i Mirjana Vojvoda. 2022. *Viminacium: lokalitet kod Koraba: istočna nekropola*. Beograd: Arheološki institut.
- Ryder, Alistair. 2018. „Grisly Roman burial found at site of A14 improvement project.“ *Cambridge News*. June 21st 2018. <https://www.cambridge-news.co.uk/news/cambridge-news/a14-archaeology-cambridge-huntingdon-roadworks-14805997>
- Saxe, Arthur. 1970. „Social Dimensions of Mortuary Practices“. PhD diss., Department of Anthropology, University of Michigan. University Microfilms, Ann Arbor.
- Scott, Amy B., Tracy K. Betsinger, and Anastasia Tsaliki. 2020. „Deconstructing “deviant”. An Introduction to the History of Atypical Burials and the Importance of the Context in the Bioarchaeological Record“. In *The Odd, the Unusual, the Strange. Bioarchaeological Explorations of Atypical Burials*, edited by Tracy K. Betsinger, Amy B. Scott, and Anastasia Tsaliki, 1–17. Gainesville, FL: University of Florida Press.
- Shay, Talia. 1985. „Differentiated Treatment of Deviancy at Death as Revealed in the Anthropological and Archaeological Material“. *Journal of Anthropological Archaeology* 4: 221–241.
- Soficaru, Andrei, Claudia Radu, and Christina I. Tica. 2019. „A mass grave outside the walls: The commingled assemblage from Ibida“. In *Bioarchaeology of frontiers and*

- borderlands*, edited by Christina I. Tica and Debra L. Martin, 187–211. Gainesville: University of Florida Press.
- Starr, Michelle. 2018. „These Roman-Era Men Were Buried With Legs Chopped Off For Some Mysterious Reason“. *Science Alert*. June 19th 2018. <https://www.sciencealert.com/mutilated-skeletons-amputated-legs-roman-anglo-saxon-archaeology-cambridgeshire-a14-2>
- Taylor, Alison. 2008. „Aspects of Deviant Burial in Roman Britain“. In *Deviant Burial in the Archaeological Record*, edited by Eileen Murphy, 261–319. Oxford: Oxbow Books.
- Tsaliki, Anastasia. 2008. „Unusual Burials and Necrophobia: An Insight into the Burial Archaeology of Fear“. In *Deviant Burial in the Archaeological Record*, edited by Eileen Murphy, 35–76. Oxford: Oxbow Books.
- Tsaliki, Anastasia. 2020. „Burial in a Kiln. Transgression and Punishment in Late Antiquity“. In *The Odd, the Unusual, the Strange. Bioarchaeological Explorations of Atypical Burials*, edited by Tracy K. Betsinger, Amy B. Scott, and Anastasia Tsaliki, 190–204. Gainesville, FL: University of Florida Press.
- Turner, Victor. 1969. „Liminality and Communitas“. In *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*, edited by Victor Turner, 95–130. Ithaca: Cornell University Press.
- Van de Vijver, Katrien and Natasja De Winter, s.a.: Deviant burial in Roman Tongeren, Belgium, s.l. (https://www.academia.edu/34761213/Deviant_burial_in_Roman_Tongeren_Belgium,10-07-2025).
- Vandewal, Steven. 2024. „Deviant burials in late antique Atuatuca Tungrorum (Tongeren, Belgium)“. In *Living and Dying on the Roman Frontier and Beyond: LIMES XXV Volume 3. Proceedings of the 25th International Congress of Roman Frontier Studies*, edited by Harry van Enckevort, Mark Driessen, Erik Graafstal, Tom Hazenberg, Tatiana Ivleva, and Carol van Driel-Murray, 411–415. Leiden: Sidestone Press.
- Veit, Ulrich. 2013. „‘Sonderbestattungen’: Vorüberlegungen zu einem integrierten Ansatz ihrer Ehrforschung“. In *‘Irregulare’ Bestattungen in der Urgeschichte: Norm, Ritual, Strafe...? Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte. Band 19*, edited by Nils Müller-Scheeßel, 11–24. Frankfurt a. M.: Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts.
- Wiseman, Rob, Benjamin Neil, and Francesca Mazzilli. 2021. „Extreme Justice: Decapitations and Prone Burials in Three Late Roman Cemeteries at Knobb’s Farm, Cambridgeshire“. *Britannia* 52: 119–73. <https://doi.org/10.1017/S0068113X21000064>
- Zotović, Ljubica i Časlav Jordović. 1990. *Višegrad I: Nekropole Više Grolalja*. Beograd: Arheološki institut, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.

Marko Janković

Department of Archaeology,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
markojankovic@gmail.com

Jovana Petrović

Department of Archaeology,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
jovanapetrovic03@gmail.com

*Wicked and Twisted? The Phenomenon
of Atypical Burials in the Late Roman Period*

Burials deviating from the customary norms, differing from the other interments in the same necropolis, in terms of the position and treatment of the deceased's body, the presence or absence of grave goods, or their location inside the necropolis, have been identified in all historical periods. These types of burials are usually denoted by the terms: atypical, non-normative, deviant, or unusual funerals, each of these terms implying particular meanings and connotations. In spite of this, a clear terminological consensus has not been reached, so these terms are often used as synonymous. The explanations of these funerals vary depending of the period and their context. In the case of the Late Roman period, the phenomenon of the atypical burials is recorded throughout Europe, and numerous interpretations have been offered, explaining the unusual treatment of the body of the deceased as the indicator of punishment, or a testimony to the practices caused by the fear of death. In individual, not infrequent cases, these funerals are interpreted as a reflection of marginalization and/or a consequence of a turbulent period. Namely, the Late Roman period is marked by political instability, economic crisis, frequent warfare, as well as the institutionalization of a new religion – Christianity. As a consequence, the causes of these burials become increasingly complex and demand a multi-dimensional consideration. It should be noted that the burials of this type during the late Roman period is not limited only to the region of Western Europe, but is also registered in the Central Balkan provinces, i.e. the territory of today's Serbia. However, compared to the Western European literature, primarily published in English, which presents a rich corpus of data on atypical burials, the situation in the Roman archaeology in Serbia is quite different. In the Serbian scholarly discourse these phenomena received very limited attention, and their problematization in literature is largely absent. Bearing this in mind, the aim of this paper is to offer an overview of the documented and researched examples of atypical burials, the existing ideas and explanations for their appearance during the Late Roman period in the wider European area. The insight into multiple levels, starting from the wider tempo-

ral, as well as social and local contexts, may offer an indication of the potential causes of the practices of atypical burials during the late Roman period.

Keywords: Late Roman period, archeology of death, archaeothanatology, atypical burials, deviant burials

Le monde à l'envers ? Le phénomène des inhumations atypiques dans l'Antiquité tardive

Les inhumations atypiques dans les nécropoles représentent un phénomène attesté sur presque tous les continents et à travers toutes les périodes historiques. Les cas abordés dans ce texte appartiennent à l'Antiquité tardive, souvent perçue comme une période turbulente et charnière, dans le passage de l'Antiquité au Moyen âge, au cours de laquelle se produisent d'importants changements sociaux, économiques et religieux. Cette étude présente des cas attestés dans l'espace du Bas-Empire romain, en examinant les contextes dans lesquels ils apparaissent et sont interprétés, ainsi qu'un aperçu des critères utilisés pour qualifier une inhumation d'atypique, et des interprétations locales variées du phénomène. L'objectif de l'article était de systématiser les données disponibles afin qu'elles puissent servir de base à l'interprétation des inhumations atypiques dans l'Antiquité tardive sur le territoire de la Serbie. Comme ce sujet a rarement fait l'objet de l'analyse dans l'archéologie serbe, nous avons considéré indispensable de proposer un tel aperçu détaillé.

Mots-clés: antiquité tardive, archéologie de la mort, archéotanatologie, inhumations atypiques, inhumations déviantes

Primljeno / Received: 31.05.2025.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 11.07.2025.